

מדינת הרווחה ומעבר לה: דיון פילוסופי-מוסרי

מאת

דני אטאס*

המאמר מסרטט בקווים כלליים מבנה משטרי חלופי למדינת הרווחה הקפיטליסטית – כזה שייתן מענה הולם לשיקולים ולערכים הלא-חומריים שהם עניינה המרכזי של תפיסת צדק ראויה. ראשית, מוצגת מדינת הרווחה הקפיטליסטית ותפיסת הצדק העומדת ביסודה ונחשף הלך המחשבה המטריאליסטי שהיא שבויה בו. שנית, מוצג האתגר הפוסט-מטריאליסטי לדיון הפילוסופי על אודות צדק חברתי. מחקרים אמפיריים שונים מצביעים על החשיבות ההולכת ופוחתת של העושר החומרי ברווחת האדם; גם אם הממצאים ופרשנותם שנויים במחלוקת, נראה שעצם האפשרות של נסיבות שכאלה מחייב בחינה מחדש של התפיסה הפילוסופית בדבר צדק חברתי וההנחות הלא מפורשות העומדות בבסיסה. במענה לאתגר זה מוצעת תפיסת טוב לא-מטריאליסטי ותפיסת צדק הולמת. דיון כזה יחשוף את הערכים היסודיים העומדים לא רק בבסיס צדק בעידן פוסט-מטריאליסטי, אלא גם את אלה שעומדים בבסיס צדק בעידן שהוא מטריאליסטי מניה וביה. לבסוף מוצעת חלופה מוסדית למדינת הרווחה הקפיטליסטית על יסוד הבנה נאותה יותר של צדק – כזו שאינה ממוקדת בהיבטים המטריאליים של רווחת האדם.

מבוא. א. מדינת הרווחה הקפיטליסטית ותפיסת הצדק העומדת ביסודה. ב. השיח הפילוסופי על אודות צדק חברתי: ממטריאליזם לפוסט-מטריאליזם. ג. תפיסת צדק פוסט-מטריאליסטית. ד. חלופה למדינת הרווחה הקפיטליסטית. סיכום.

מבוא

בתוך כל המולת אירועי קיץ 2011, הססמאות המעורפלות והדרישות המנוגדות, שבה ועלתה תביעה אחת לכאורה מוגדרת היטב, קוהרנטית וממשית: חיזוקה של מדינת הרווחה. אין תמה שתביעה זו השתלבה עם הקריאות לצדק חברתי. יישומה של כל תפיסת צדק דורש מבנה מוסדי, ומדינת הרווחה נראית מסגרת שעיקר עניינה מימוש תפיסת צדק כזו. אך תפיסת הצדק העומדת ביסודה של מדינת הרווחה הקפיטליסטית היא כבר עניין מוגדר פחות. אצבע מאשימה הופנתה כלפי ה"טייקונים", "בעלי ההון הגדול הריכוזי", העושים את הציבור במחירים המונופוליסטיים של מוצריהם, וכלפי

* פרופסור חבר, החוג לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

הציבור החרדי, שאינו משתלב בשוק העבודה ושזוכה לתמיכה נדיבה על חשבוננו של משלם המסים. היטיב לנסח סנטימנט זה מנואל טרכטנברג, שעמד בראש "הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי", שהוקמה על ידי הממשלה לתת מענה לתביעות המחאה החברתית:

את תחושת אי הצדק ניתן אם כן לסכם ככזו הנובעת מכך שמעמד הביניים חש שהוא מצוי בין הפטיש לסדן: מצד אחד, העוני הנתפס בחלקו כרצוני ואף נצלני, ולכן מדיניות המכוונת לסייע לאוכלוסיות החלשות נתפסת בחלקה ובאופן פרדוקסלי כבלתי הוגנת. מהעבר השני צמח עושר מופלג שנתפש לא כתגמול ראוי לכלכלת שוק תחרותית אך הוגנת, אלא כפרס ל"מקורבים לצלחת".¹

פה ושם בדיון הציבורי הוזכרה משנתו של ג'ון רולס כמספקת בסיס מוסרי-פילוסופי לתביעות המוחים מחד ולמענה שמציעה הוועדה מאידך.² אבל מעניין שדווקא רולס עצמו דחה על הסף את מדינת הרווחה הקפיטליסטית כאחד משלושת סוגי המשטר (לצד קפיטליזם בלתי מרוסן וסוציאליזם ריכוזי עם משק מתוכנן) שאינם מתיישבים עם עקרונות הצדק. לטענתו, מדינת רווחה קפיטליסטית אינה מבטיחה ערך הוגן של חירויות פוליטיות, ואף על פי שהיא מספקת רשת ביטחון מינימלית, היא מאפשרת פערים עצומים בבעלות על נכסים ואינה מקבלת עקרון חלוקה המבוסס על הדדיות, כמו עקרון ההפרשיות של רולס.³

רולס צודק לדעתי בדחותו את מדינת הרווחה הקפיטליסטית. יתר על כן, בעת הזו נכון יהיה להביט מעבר לה, אל אופקים חדשים שהשפע הכלכלי מאפשר לנו להתקדם לעברם. אמנם מדינת הרווחה מבטאת רגישות למצבם של מוחלשים ומגלמת מדיניות שנועדה להיטיב אתם, לשפר את רווחתם ולצמצם את אי-השוויון. עם זאת הבעיה במדינת הרווחה הקפיטליסטית היא שהיא מעוגנת מהותית בתוך תפיסת עולם מטריאלית המחויבת מבחינה ערכית לצמיחה כלכלית ולשיפור הרווחה החומרית של כולם. מחויבות זו, כך אני סבור, מונעת ממנה לממש עד תום את התביעה לצמצום אי-השוויון ולשיפור הרווחה הכוללת וממקדת אותה במציאת פתרונות חומריים למצוקתם של המוחלשים, בעוד המיקוד הנכון של תפיסת צדק מצוי במקום אחר.

1 הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי לקראת עיצובה של חברה ישראלית צודקת יותר 28 (2011).

2 בריאיון לעיתון הארץ סיפר מנואל טרכטנברג שהשקפת עולמו הושפעה מאוד מג'ון רולס אחרי שנכח בהרצאותיו בהרוורד בשנות השבעים. ראו הילה רו "טרכטנברג: 'הזדמנות לשאול לאן רוצים ללכת'" **TheMarker** 3.10.2011 www.themarker.com/news/protest/1.1487986. מצד המוחים ראו יוסי יונה ואביה ספיבק אפשר גם אחרת: מתווה לכינונה של חברה מתוקנת 19 (2012).

3 JOHN RAWLS, JUSTICE AS FAIRNESS: A RESTATEMENT 136-140 (2001) (להלן: RAWLS, (JUSTICE AS FAIRNESS)).

מטרת המאמר לסרטט בקווים כלליים מבנה משטרי חלופי למדינת הרווחה הקפיטליסטית – כזה שייתן מענה הולם לשיקולים ולערכים הלא-חומריים שהם עניינה המרכזי של תפיסת צדק ראוייה. המאמר הוא מעין הצהרת כוונות של מחקר עתידי ואינו מתיימר להציג טיעון שלם ומפורט. לכן חלק מהנושאים שיידונו כאן יטופלו באופן סכמטי בלבד, ואף שלא אכנס לדיון מעמיק ולא אבסס בפירוט כל טענה, אני מקווה שהרעיונות הבסיסיים יהיו ברורים ומתקבלים על הדעת.

מבנה המאמר כלהלן: אפתח בהצגת מדינת הרווחה הקפיטליסטית ותפיסת הצדק העומדת ביסודה כדי להראות את הלך המחשבה המטריאליסטי שהיא לדעתי שבויה בו (סעיף א). לאחר מכן אציג את האתגר הפוסט-מטריאליסטי לדיון הפילוסופי על אודות צדק חברתי. מחקרים אמפיריים שונים מצביעים על החשיבות ההולכת ופוחתת של העושר החומרי ברווחת האדם; גם אם הממצאים ופרשנותם שנויים במחלוקת, נראה שעצם האפשרות של נסיבות שכאלה מחייב בחינה מחדש של התפיסה הפילוסופית בדבר צדק חברתי וההנחות הלא מפורשות העומדות בבסיסה (סעיף ב). במענה לאתגר זה אציג תפיסת טוב לא-מטריאליסטי ותפיסת צדק הולמת. אטען שתרגיל מחשבתי כזה יחשוף את הערכים היסודיים העומדים לא רק בבסיס צדק בעידן פוסט-מטריאליסטי כזה, אלא גם את אלה שעומדים בבסיס צדק בעידן שהוא מטריאליסטי מניה וביה (סעיף ג). לבסוף אציג חלופה מוסדית למדינת הרווחה הקפיטליסטית על יסוד הבנה נאותה יותר של צדק – כזו שאינה ממוקדת בהיבטים המטריאליים של רווחת האדם (סעיף ד).

א. מדינת הרווחה הקפיטליסטית ותפיסת הצדק העומדת ביסודה

מדינת הרווחה הקפיטליסטית היא מבנה משולב בעל שלושה יסודות:⁴ ממשל דמוקרטי, כלכלת שוק ומערכת רווחה הכוללת רשת ביטחון סוציאלי ושירותים בסיסיים. שלושת הגורמים האלה כרוכים זה בזה, ותומכים הדדית. מהות פעילותה של מערכת הרווחה בהספקת שירותים חברתיים (כגון בריאות, חינוך, דיור) וחלוקה מחדש של ההכנסות

4 קשה להציג תפיסה מקובלת ומוסכמת על אודות מבנה מדינת הרווחה. למדינת הרווחה אופי ומבנה שונים לפי הנסיבות ההיסטוריות השונות שהביאו להיווצרותה בכל מדינה ומדינה ולפי הבעיות הייחודיות שנועדה לתת להן מענה (ראו Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (1990)). קשה עוד יותר להציג את תפיסת הצדק העומדת ביסודה, אם בכלל קיימת תפיסה כזו. גם אם נצליח להגיע להסכמה בדבר מבנה מדינת הרווחה, עדיין רבה המחלוקת באשר לעקרונות הנורמטיביים שראויים להנחות אותה (ראו למשל Robert E. Goodin, *Reasons for Welfare: The Political Theory of the Welfare State* (1988)). עם זאת אני מנסה להציג כאן באורח סכמטי, באופן כזה שיזכה להסכמה רחבה, את מבנה מדינת הרווחה ולחלץ מתוך המערכות המוכרות לנו את העקרונות הנורמטיביים שעשויים להסביר את פועלם, גם אם לעתים בשיח הציבורי-פוליטי הם מוצדקים אחרת.

(דרך תשלומי העברה) במימון כספי מסים. צדק חברתי ייעשה אפוא באמצעות חלוקה הוגנת של נטל המס והספקת שירותים וקצבאות על בסיס ראוי. ואולם, בתיאור ובניסיון להבין את מדינת הרווחה אין לטעות ולהתמקד במערכת הרווחה בלבד ולהתעלם מההיבט של אזרחות שוויונית וויסות הייצור באמצעות מנגנון המחירים. למשל, דמוקרטיה מבקרת ומאזנת את כלכלת השוק באמצעות אסדרה (רגולציה) ומניעת היווצרות מונופולים; מערכת ביטחון סוציאלי ממתנת ומשקמת את מצבם של "נפגעי השוק"; דמוקרטיה קובעת מהם צרכי האזרחים שאת סיפוקם על מערכת הביטחון הסוציאלי להבטיח; מערכת הבטחון הסוציאלי משחררת (במידה מועטה) ממשמעת השוק את מי שמתקשה להשתלב בו; היקף השירותים הנקבעים באורח דמוקרטי ומסופקים על ידי מערכת הביטחון הסוציאלי מוגבלים ותלויים בהיקף הפעילות של כלכלת השוק וכו'.

מהי אפוא תפיסת הצדק המגולמת במדינת הרווחה הקפיטליסטית? הנדבך הראשון העומד ביסוד תפיסה זו הוא הצורך: מדינת הרווחה מבקשת להבטיח סיפוק צרכי הבסיסיים של כל אדם. צורך הוא מושג אובייקטיבי, במובן זה שהוא נקבע באופן חיצוני לפועל. בשונה מרציותיו של הפרט, צרכיו הם דבר שבאופן עקרוני הוא יכול לשנות בהם – ייתכן שיחשוב שצריך דבר-מה שאינו צריך כלל, וייתכן שיחשוב שאינו צריך דבר מה שלאמתו של דבר הוא צורך חיוני. אפשר לחשוב על צרכים היפותטיים, שתלויים במטרותיי. למשל, אם אני רוצה להגיע בשעתיים הקרובות מירושלים לתל-אביב אני צריך אמצעי תחבורה. בהתחשב ברצייה שלי, האפשרות לעלות על רכב שיוכל להסיע אותי לתל אביב היא צורך. אני יכול לטעות ולחשוב שאיני נזקק לאמצעי תחבורה, שאוכל ללכת ברגל ולהגיע תוך שעתיים, אבל כאמור זו תהיה טעות. הצרכים שמדינת הרווחה מבקשת לספק הם צרכים שאינם תלויים במטרותיי הפרטיקולריות אלא משותפים לכל אדם באשר היותו אדם. כלומר, מה שנחוץ כדי לקיים חיים אנושיים ראויים, חיים שמתיישרים עם המושג של כבוד האדם. מלבד צרכי הקיום הבסיסיים ביותר, כמעט פיזיולוגיים, ברור שמדובר בצרכים תלויי-הקשר חברתי. מבחינה מהותית, הצרכים המבטיחים לאדם חיים של כבוד תלויים באופן ארגון החברה, ברמה הטכנולוגית שלה ובנורמות הנוהגות בה. ומבחינה צורנית המסגרת הפוליטית הדמוקרטית או החברתית-התדיינותית קובעת את הצרכים להם זקוק אדם כדי לחיות חיים ראויים בכבוד.

התדיינות דמוקרטית תכריע גם בשאלה אילו שירותים יסופקו במשותף ובאיזה היקף, ואילו מוצרים ושירותים תובטח היכולת של הפרט לרכוש אותם בשוק. השיקול האנטי-פטרנליסטי יעדיף להעניק את הקצבה שתאפשר לפרט לרכוש את כל צרכיו אבל לא תחייב אותו בסל צריכה מוגדר. מנגד, שיקולים של יעילות בהשגת יעדים, כגון היקף השירות וחלוקתו ההוגנת, עשויים לתמוך בחלוקת השירות או המוצר עצמו. עוד יש להכריע בשאלה אם סיפוק הצרכים יהיה אוניברסלי או לפי מבחן הכנסה (או מבחנים אחרים – מצב משפחתי, אזור מגורים, גיל, יכולת לעבוד). הבטחת סיפוק הצרכים למי

שאינו יכול לספקם בכוחות עצמו נראית כמכוונת טוב יותר לעיקרון הבסיסי. מנגד ייתכנו שיקולים שונים, ובייחוד שיקולים של יעילות ומיצוי זכויות, שייתנו עדיפות לגישה האוניברסלית.

צרכים, בהיותם אובייקטיביים, הם בכל מקרה מוגבלים. לפחות באופן תאורטי נוכל לספק את צורכי כולם ועדיין להישאר עם עודף שבעניינו השאלה "איך ראוי לחלק?" נותרת ללא מענה. הנדבך השני של מה שנראה כתפיסת הצדק העומדת ביסוד מדינת הרווחה הוא עקרון הגמול. כל אחד ראוי על פי גישה זו לתמורה ההולמת את מעשיו שאותם אנו מוקירים או שלהם אנו מכירים תודה, ובייחוד תרומתו לטוב החברתי או המאמץ שהשקיע. אבל עקרון הגמול הוא בעייתי מאוד מכמה בחינות.

ראשית, יש להבחין בין גמול על תרומה לגמול על מאמץ. ברור ששני בסיסים אלה אינם מתיישבים זה עם זה. הרי האחד יוכל להתאמץ מאוד, אך כישוריו הדלים יניבו מעט פרי, ואילו השני בקלות ובלא מאמץ יפיק תרומה שופעת. על פי עקרון הגמול על מאמץ, יזכה הראשון בהרבה והשני במעט. ואילו על פי עקרון הגמול על תרומה, יזכה הראשון במעט והשני בהרבה. גם אם נחליט שבסיס הגמול הראוי הוא שילוב של השניים, עדיין נהיה חייבים לקבוע את המשקל הראוי למאמץ מחד ולתרומה מאידך. אף כי לא ברור כלל מדוע נרצה לגמול למי שמאמצו לא נשא פרי ולא נסתפק בפיצוי ניחומים לכישלון כזה. כך, אם ייבחר אחד משני בסיסים אלה, בעיקר במישור הכלכלי, עקרון הגמול יכול לרוב לתרומה ולא למאמץ.

שנית, עולה השאלה לזיהוי תרומה כלכלית: האם תיחשב לתרומה רק אותה פעילות שזוכה בשכר או ברווח? מדוע לא יורחב מובן התרומה באופן שיכלול גם פעילות שאינה מתוגמלת לרוב במסגרת השוק, כגון ניהול משק הבית, טיפול בילדים, בבני משפחה קשישים או בעלי מוגבלות, פעילות התנדבותית בקהילה, פעילות פוליטית, תרבותית ואמנותית, ועוד כהנה וכהנה?

שלישית, שיתוף פעולה בייצור מעלה בעיה קשה של זיהוי תרומתו של כל אחד לתוצר המשותף. לרוב התוצר המשותף גדול מסכום התוצרים שיכלו השותפים לייצר כל אחד לבדו – לא ברור כלל כיצד עקרון הגמול יאמוד את חלקו הראוי של כל אחד מהשותפים. יש הטוענים שפעילותו הלא מבוקרת של השוק תביא לחלוקה על פי תפוקה שולית, ובכך יקבל כל אחד על פי תרומתו. ספק אם יש ממש בטענה זו מפני שתחום החלות שלה מצומצם לפעילות המתוגמלת בשוק, ואילו בפועל פעילות רבה שתורמתה כלכלית אינה מתוגמלת כלל, או ששכרה נקבע מחוץ לשוק (על פי כוחם של איגודים מקצועיים, נורמות של שכר הוגן וכו'). נוסף על כך, לא ברורה כלל הרלוונטיות המוסרית של רעיון התפוקה השולית. רעיון זה אינו שקול לתרומה הפיזית או הממשית של העובד,

והיא אינה יותר מכלי חשבונאי יעיל לניהול הפירמה. ולכן גם אם השוק היה מתגמל על פי תפוקה שולית, קשה לראות בזאת יישום של עקרון צדק גמולי.⁵ בעיה רביעית בעקרון הגמול היא בקשר ההדוק שלו למושג האחריות. אדם ראוי לגמול לתרומה שלה הוא אחראי. אם הוא אינו אחראי לתרומה, אם את התוצר אין לייחס למעשיו המכוונים אלא לגורם חיצוני כלשהו, אין ודאות כלל שהוא ראוי בגינו לתמורה. בתנאים ממשיים, לפחות חלק מהתרומה אפשר לייחס לנסיבות שבהן הוא עובד: לאיכות חומרי הגלם, לדיוק המכשור שבו הוא משתמש, למידה שבה מקום העבודה מואר ומאוורר וכו'. אם גם גורמים אלה אחראים לתוצר, יש לנכות אותם מהתרומה הגולמית. בנוסף, חלק מהתוצר יש לייחס למיומנותיו וכישוריו של העובד שנרכשו הודות לסביבה שבה גדל, לחינוך שקיבל ולמשפחה שלה נולד. אם כך, גם את אותו חלק מהתוצר שאותו יש לייחס לאותן יכולות שאינן באחריותו של הפרט יש לנכות מהתרומה הגולמית. אותו היגיון מרחיב של רעיון האחריות יוביל אותנו לנכות גם את החלק שאותו נוכל לייחס לכישוריו המולדים של הפרט, לתכונות האופי שלו (חרוץ, שקדן, זהיר...) ולנטייתו הטבעית שאי אפשר לראות בו אחראי להן במובן מתקבל על הדעת. אם כך נעשה, ניותר עם מעט מאוד שנוכל לזהות ללא בעיה כתרומתו של הפרט לתוצר המשותף שבגינה הוא ראוי לגמול. חשיבה כזו עשויה להוביל אותנו לצמצם את מקומו של הגמול כעקרון צדק חלוקתי ולהתמקד בצמצום אי-השוויון בכלל ולהבטיח ככל האפשר שוויון הזדמנויות, ובעיקר: תחרות פתוחה לכול וחלוקת משרות על פי כישורים, וההזדמנות הממשית לרכוש את אותם הכישורים המאפשרים לכל אחד להתחרות על המשרות הנחשקות.

הנדבך השלישי של תפיסת הצדק העומדת ביסוד מדינת הרווחה הקפיטליסטית הוא גורם ממתן לנטייה לשוויון של שני הראשונים. מטרתו של סיפוק הצרכים היא להגן מפני תהפוכות הגורל, היפלטות משוק העבודה ואבדן היכולת של הפרט לפרנס ולכלכל את עצמו ואת משפחתו. לפיכך סיפוק הצרכים משחרר במידת מה את הפרט מהישענות על השוק התחרותי לספק את אמצעי קיומו. אם מנגנון זה פועל כפי שמיועד, הפרט אינו כפוי עוד להציע את עצמו ואת כוח עבודתו כסחורה בשוק. אולם אפשרות זו, אם היא ממומשת, היא השבתה של גורם ייצור רב ערך והקצאה לא יעילה של משאבים חברתיים (דה־קומודיפיקציה). בטלה כזו של כוח עבודה עלולה לצמצם את התוצר, לפגוע ברווחה ואף להקשות את המשך סיפוק הצרכים באותה רמה לאורך זמן. אם מערכת הרווחה תפגע בכלכלת השוק ותצמצם את פעילותו, נמצא שהיא פוגעת במסד שמאפשר את המשך קיומה. מכאן מובנת התביעה להציב תמריצים להשתלבות מחדש בשוק העבודה, לעבודה רבה יותר, או בעיסוקים נחוצים ותורמים יותר. על רקע זה יש להבין את מדינת

5 לניסיון להצדיק חלוקה על פי גמול כפי שנקבע בשוק אידאלי ראו DAVID MILLER, PRINCIPLES OF SOCIAL JUSTICE 177–202 (1999). לביקורת על גישה זו ראו Daniel Attas, *Markets and Desert, in FORMS OF JUSTICE* 85 (Daniel A. Bell & Avner de-Shalit eds., 2002).

הרווחה הקפיטליסטית, לרבות מערכת הביטחון הסוציאלי שבה, כגורם ממשמע הדוחף לרה"קומודיפיקציה של כוח העבודה.⁶

הפונקצייה הממשמעת של מדינת הרווחה הקפיטליסטית מקבלת ביטוי בשלושה היבטים לפחות: ראשית, בדחף המצמצם המובנה במערכת להקטנת קצבאות ולצמצום השירותים, להחרפת התנאים המזכים, להטלת מבחני הכנסה וכו'. החשש מניצול לרעה של המערכת גובה מחיר מוסרי בפגיעה במי שראוי לקבל את הקצבה או השירות, ובשל החמרת התנאים נמנע ממנו לקבלם, או שהוא מקבלם באופן שאינו אפקטיבי בסיפוק צרכיו הבסיסיים ביותר; שנית, בהטלת סטיגמה על מי שכבר עמד בכל התנאים, נמצא זכאי לשירות או לקצבה ובכך מזוהה כחסר אונים, עלוב ומעורר רחמים. באופן סימבולי או ממשי נאלץ נתמך הסעד לחשוף בפני הפקיד הממשלתי באופן מביש את כישלונו להשתלב בשוק העבודה ולפרנס את עצמו ואת משפחתו. הטלת סטיגמה כזו אולי מרתיעה אחרים מלנצל לרעה את המערכת, אבל בתוך כך פוגעת ברעיון של כבוד האדם, שמלכתחילה היה אמור להיות הבסיס המוסרי לכל המערכת;⁷ שלישית, ההתייחסות אל שירותי הבריאות והחינוך הציבוריים כמערכות המאפשרות את ההשתלבות הראשונית ואת ההשתלבות מחדש בשוק העבודה ומקלות אותה. ייעודה של מערכת החינוך נתפס באופן ראשוני כמנגנון להכשרת כוח אדם איכותי למשק (מה שמכונה לפעמים "הון אנושי"), ומימונה של מערכת הבריאות יוצדק בין היתר בכך שיחסוך "אבדן ימי עבודה" למשק, ועל הרופאים תוטל המשימה לפקח על שימוש תקין בהסדר של "ימי מחלה" בתשלום.

את העיקרון המגולם ביסוד מדינת הרווחה הקפיטליסטית אפשר אפוא לנסח כסממה באופן הזה: "לכל אחד לפי תרומתו, ומידה של חמלה כלפי אלה שאינם יכולים לתרום". עקרונות הצורך והגמול וכן הנטייה לצמצום אי-השוויון מקבלים ביטוי שהוא חומרי במובהק. כך גם "הפונקצייה הממשמעת" של השוק. בסופו של דבר מדובר בציפייה להעלות את רמת החיים החומרית של כולם. הכלי המרכזי להשגת יעד זה הוא מיסוי וחלוקה מחדש בדרך של קצבאות וסל שירותים ומוצרים ציבוריים.

איני מזלזל כלל במדינת הרווחה הקפיטליסטית או בתפיסות הצדק העומדות בבסיסה. אולם רוצה אני להצביע על שמרנותה. עדיין היא מאפשרת טווח רחב של עשייה: אופן הטיפול של מדינת הרווחה הקפיטליסטית באנשים שאינם יכולים לעבוד מפאת מוגבלות פיזית, שכלית או נפשית יכול להיות קפדן או סלחן. מערכת הביטחון הסוציאלי יכולה להיות נדיבה יותר או פחות, הקצבאות השונות יכולות להיות משולמות בתנאים מחמירים יותר או פחות, ושיעור הקצבה יכול להשתנות. הגופים המאסדרים

6 ראו בעניין זה את מקומו של התמריץ בעקרון הפרשיות של רולס: RAWLS, JUSTICE AS FAIRNESS, לעיל ה"ש 3, בעמ' 63.

7 ראו Jonathan Wolff, *Fairness, Respect and the Egalitarian Ethos*, 27 PHIL. PUB. AFF 97 (1998).

(הרגולטוריים) יכולים להיות נחושים יותר או פחות בפירוק מונופולים ובפיקוח על כללי תחרות הוגנת. המדיניות יכולה להיות גם מרחיבה יותר בשאלה מהי תרומה. לא רק תרומה שיש לה תמורה בשוק הכלכלי אלא גם תרומה אמנותית, תרבותית, פוליטית, חברתית או משפחתית, שבדרך כלל אינה מתוגמלת בשוק, יכולה המערכת לתקן את העיוות ולתגמלה.

ואולם, יהיה משטר זה נדיב ככל שיהיה, הוא עדיין אינו משוחרר מתפיסת העולם החומרית לפיה מה שחשוב לפרט – ולכן מה שאופן חלוקתו חשובה – הם טובין חומריים והרווחה הנובעת מהם. כמו כן הדרך הטובה ביותר להעלות את רמת החיים הכוללת בחברה היא באמצעות מנגנון השוק המקצה משאבים ברוב המקרים בדרך יעילה מכל שיטה חלופית העולה על הדעת. לכן יש לראות את פעילותה של מדינת הרווחה הקפיטליסטית על רקע שוק העבודה הקפיטליסטי. מערכות הביטחון הסוציאלי, החינוך הציבורי ושירותי הבריאות עוצבו בתוך משטר זה באופן שיעודדו, או לפחות יאפשרו, השתלבות בשוק העבודה. לא לשחרר אותנו מהתלות ביכולתנו למכור את כוח עבודתנו ובמעסיק הפרטיקולרי, אלא להפך, לעודד את מסחור עבודתנו תוך כדי תמיכה באלה שנפלטו, ושהשתלבותם מחדש היא חסרת סיכוי. כל דבר אחר לרוב ייתפס כלא יעיל ולכן לא רצוי, פוגע ברמת החיים ומצמצם את בסיס המס ואת הכנסות המדינה. בדרישה לפירוק המונופולים יש לראות לאור זאת מעשה שבא לתקן עיוותים וכשלי שוק שמביאים לבטלה של גורמי ייצור ובכך לא-יעילות. ובמערכת הביטחון הסוציאלי יש לראות גם גורם משמעותי שדוחף אנשים לשוק העבודה על ידי קצבאות שאינן מספיקות כדי לחיות את החיים היטב, מערים קשיים על מבקשי הקצבה ומטיל סטיגמה על מי שזוכים בהן. אין לראות בדברים אלה פנייה להסבר קונספירטיבי על התנהלות מדינת הרווחה הקפיטליסטית, כזה המייחס לה או לסוכניה כוונה להטעות ולתעל את נתמכיה באופן מניפולטיבי. עם זאת אני סבור שמערכות הרווחה פועלות בתוך אילוץ מבני-פוליטי של דמוקרטיה וכלכלת שוק שמחייבים אותן להתנהל באופן שמעודד וממריץ השתלבות בשוק העבודה, לא בהכרח מטעמי צדק ורווחה.⁸

ב. השיח הפילוסופי על אודות צדק חברתי: ממטריאליזם לפוסט-מטריאליזם

ההתמקדות ברווחה החומרית מאפינת לא רק את משטר מדינת הרווחה הקפיטליסטית אלא גם את השיח הפילוסופי בין זמננו על אודות צדק חברתי. פרסום "תורת צדק", ספרו של ג'ון רולס ב-1971, שינה באחת את שדה הדיון בפילוסופיה פוליטית. העיסוק הישיר

8 ראו בעניין זה כתביו של קלאוס אופה, ובפרט CLAUS OFFE, CONTRADICTIONS OF THE WELFARE STATE 119–129 (1984).

בשאלות נורמטיביות (כגון איך ראוי לחלק?) החליף את הבירור המושגי (כגון מהו "צדק"? והשוויון נתפס כערך שראוי לכל הפחות להתחשב בו, גם אם אינו גובר ממש על שיקולים של יעילות. שאלת החלוקה הצודקת נהייתה אפוא הסוגיה המרכזית בפילוסופיה פוליטית בארבעים השנים האחרונות.

אולי מבלי שהתכוון לכך הפנה רולס את תשומת הלב העיקרית לאופן החלוקה של טובין חומריים, וכך עשו אלה שבאו בעקבותיו: ממשיכיו ומבקריו כאחד. מלבד החלוקה השווה של זכויות פוליטיות (הזכות להתאגד, חופש הביטוי, הזכות לבחור ולהיבחר וכו') וחירויות בסיסיות (חופש העיסוק והתנועה וכו') ביקש רולס להצדיק חלוקה אי-שוויונית של הכנסה ועושר במידה הנחוצה כדי לשפר את מצבו של אחרון המוטבים (מי שבעקבות החלוקה יש בידו המשאבים הפחותים ביותר). על פי עקרון ההפרשיות של רולס, אי-השוויון בהכנסה ועושר צריך להיות מאורגן באופן שהוא פועל לטובת הנמצאים בקצה התחתון של חלוקת ההכנסות. ההנחה היא ששוויון במשאבים הוא, באופן בסיסי, צורת חלוקה ראויה, הנותנת ביטוי הולם לשוויון ערכם או מעמדם של כל בני האדם. עם זאת אין לראות בסכום הכולל העומד לחלוקה דבר קבוע ובלתי תלוי בחלוקה עצמה. אפשר להניח שהחלוקה האי-שוויונית בעצמה עשויה ליצור תמריצים המכוונים את הפרטים לעיסוקים מסוימים או להשקעת מאמץ רב יותר. אפשר ורצוי לנצל את החלוקה הלא שוויונית כדי להעמיד במקום מערכת תמריצים כזו שתשפר בסופו של דבר את מצבם של כולם ובפרט את מצבו של אחרון המוטבים. יהיה זה אי-רציונלי, טוען רולס, להתעקש על חלוקה שוויונית שאינה מיטיבה עם כולם, שיכולה להיחשב גרועה מבחינתו של כל אחד ואחד, ובפרט מבחינתו של האחרון, כאשר חלוקה אי-שוויונית עשויה לשפר את מצבם של כולם.

אמנם יש יסודות לא מטריאליים בתאוריה של רולס, אולם רוב ממשיכיו ומתנגדיו התעלמו מהם. רולס עצמו דן בהם מעט מאוד, ובמקום שבו הוא מתפלמס עם מבקריו הוא עוסק בעקרון ההפרשיות כאילו הוא נוגע רק בהכנסה ועושר. כלומר, הוא עצמו אחראי להבנה המוטעית של תורתו בעניין זה. כך, הדיון בשאלות של צדק חלוקתי בארבעים השנים האחרונות התמקד בהיבט המטריאלי של החלוקה: הכנסה ועושר. עם זאת לפי נתוני הבנק העולמי, מאז שנות השמונים של המאה הקודמת עלה התוצר הנאלי לנפש במדינות המפותחות עד פי שניים. הרווחה החומרית של אנשים בחברות שפע לכאורה השתפרה בהתאם. ומרדים אחרים מעידים שייתכן שהשליש השבע של העולם מצוי על סף של עידן פוסט מטריאליסטי, אם לא עמוק בתוכו.

אפשר לאפיין פוסט-מטריאליזם בשני היבטים: אובייקטיבי וסובייקטיבי. מבחינה אובייקטיבית משקלם של ערכים, "משאבים" לא חומריים, הולך וכבד בתרומתם ל-wellbeing (רווחתו במובן הרחב ביותר) של אדם. אפשר לשפר את מצבו של אדם באופן ישיר ואפקטיבי יותר: לא בהגדלה נוספת של עושרו והכנסתו ובתוך כך את סל הצריכה שלו אלא בהבטחתם של ערכים אחרים כמו איכות הסביבה, עבודה משמעותית, כבוד עצמי, קהילה ויחסים בין-אישיים. יש הטוענים שזהו המצב כבר היום. ריצ'רד

וילקנסון וקייט פיקט⁹ מביאים תוצאות מחקרים שונים המעידים שמדדים כגון בריאות, חינוך ואושר מושפעים פחות מהכנסתו האבסולוטית של האדם ויותר מההכנסה היחסית שלו לסביבתו; משמעות הדברים היא כי הממוצע של מדדים אלה מושפע פחות מעושרה של החברה ויותר ממידת השוויון שבה.

מבחינה סובייקטיבית, עידן פוסט-מטריאליסטי מאופיין בכך שסולם הערכים שבו משתנה. הדאגה לרמת חיים חומרית או הדחיפות המיוחסת לה פוחתת לטובת ערכים אחרים כמו הוגנות, הגנה על בעלי חיים ושמירה על הסביבה. אנשים מוכנים לשלם מחיר גבוה יותר על מוצרים, לפגוע ברמת החיים החומרית, ובלבד שערכים אלה יקודמו. אכן, מחקרי של רונלד אינגלהרט על עמדות וערכים¹⁰ מצביעים על שינויים עמוקים במערך הערכים בחברות שפע, ולכן ייתכן שנכון לאפיין חברות אלה כפוסט-מטריאליסטיות גם מן ההיבט הסובייקטיבי.

חשוב להדגיש, אני מביא מחקרים אלה כקונקלוסיביים בדבר הימצאותו של העולם המערבי בעידן פוסט-מטריאליסטי. עם זאת אני סבור שמחקרים אלה הם לכל הפחות מעוררי מחשבה בהיותם מצביעים על האפשרות של פוסט-מטריאליזם בעת הזו או בעתיד הלא רחוק. אפשרות כזו תובעת מאתנו לחשוב מחדש על אודות תפיסת הצדק שלנו, שכאמור מתמקדת באופן החלוקה של משאבים חומריים. הניסוי המחשבתי הזה, שהמחקרים האמפיריים מרמזים על הרלוונטיות שלו, נועד לאפשר דיון מחודש בשאלה מה מתבקש מבחינת הצדק אילו היינו חיים בעידן פוסט-מטריאליסטי. בין שמדובר במציאות עכשווית ובין באפשרות בלבד, מוצב בפני הפילוסופיה הפוליטית אתגר לנסח מחדש את תפיסת הצדק כדי שלא תגלם בתוכה הטיה, וודאי שלא עיסוק אובססיבי, דווקא בערכים המטריאליים: באופן בו החלוקה משפיעה על רמת החיים החומרית שלנו. אני מאמין שהיענות לאתגר זה עשויה להוביל אותנו להבנה מדויקת יותר של תפיסות הצדק והשוויון, ובכלל זה תורת הצדק של רולס, כפי שהן הוצגו ופורשו בדיון הפילוסופי האקדמי בעשורים האחרונים. מה שמעניין אותנו מבחינת הצדק עשוי להתברר לא כשוויון במקסימום רווחה חומרית אלא דבר מה אחר שמידה של רווחה חומרית היא רק אמצעי אחד, שהולך ופוחת בחשיבותו, למימושו. דיון כזה עשוי לקדם אותנו מבחינת המשטר הראוי אל מעבר למדינת הרווחה הקפיטליסטית.¹¹

KATE PICKETT & RICHARD WILKINSON, THE SPIRIT LEVEL: WHY GREATER EQUALITY 9
MAKES SOCIETIES STRONGER (2009).

10 RONALD INGLEHART, CULTURE SHIFT IN ADVANCED INDUSTRIAL SOCIETY (1990)

11 יש לציין התפתחויות שונות בשיח הפילוסופי על צדק שאפשר לראות בהן מעבר הדרגתי אל עבר דיון פוסט-מטריאליסטי, או לכל הפחות מינוח המאפשר דיון כזה. למשל גישת היכולות והתפקודים ההולכת בעקבות גישתו של אמרטיה סן (ראו למשל AMARTYA KUMAR SEN, THE IDEA OF JUSTICE 225–320 (2009), ובעיקר גישתה של מרתה נוסבאום, שהולכת צעד אחד מעבר לסן ומנסחת רשימת תפקודים חיוניים לאדם המבוססים על רעיון של כבוד, MARTHA C. NUSSBAUM, CREATING CAPABILITIES: THE HUMAN DEVELOPMENT APPROACH 18, 33–34 (2011). כמו כן

ג. תפיסת צדק פוסט-מטריאליסטית

ברצוני אפוא להציע חלופה, שהיא גם רדיקלית יותר וגם אטרקטיבית יותר בעיניי, למדינת הרווחה הקפיטליסטית ולתפיסת הצדק העומדת ביסודה. החלופה היא משטר ותפיסת צדק שמתמודדים עם האתגר הפוסט-מטריאליסטי. כלומר, כאלה שמותאמים לעידן שבו לתנאים החומריים של הפרט משקל הולך וקטן בתרומה למידה שבה הוא חי את חייו היטב, ולכן לכאורה חשיבותה של היעילות הכלכלית של המערכת פחותה. במילים אחרות, מבחינת קידום החיים הטובים ראוי שהדגש יושם בערכים אחרים ולא בעליית ההכנסה הפנויה של הפרטים, וראוי שנישא בירידה מסוימת ברמת החיים לטובת אותם ערכים. כמו כן נראה כי אין זה ראוי לקבל את אי-השוויון רק משום שהוא תנאי לעלייה נוספת ברמת החיים החומרית (אם אכן הוא כזה).

כדאי בשלב זה לנסות להבהיר את הלך המחשבה של הצדק המטריאליסטי ואת הערכים שהוא ממוקד בהם. צדק מטריאליסטי עסוק ישירות בחלוקה של רווחה חומרית. הכוונה ברווחה חומרית היא, ראשית, האמצעים החומריים – הכנסה, נכסים, כלי ייצור, מוצרי צריכה ושירותים – וכן הרווחה המופקת מאמצעים אלה. במילים אחרות, הלך המחשבה המטריאליסטי מאופיין ברעיון שיש לספק את תשוקותיו ורציותיו של הפרט בכך שאותם אמצעים יימצאו בשליטתו. שיפור ברווחה החומרית ייעשה בעדיפות ראשונה באמצעות עלייה בהכנסה, אבל ייתכן שגם באמצעות הספקה ציבורית של שירותים וטובין שהפרטים בוחרים לצרוך. אבדן רווחה חומרית ניתן לתיקון בהספקת משאבים חומריים נוספים. למשל, אבדן רווחה בגלל מוגבלות פיזית ניתן לתיקון בהספקת כיסא גלגלים או אמצעי מסייע-תנועה אחר. גם אם הפגיעה נתפסת כדבר שאינו ניתן לתיקון (למשל, כיסא גלגלים או כל אמצעי אחר לעולם לא יוכלו להשיב את הניעות האבודה במלואה), הרי שקיימת הנחה חזקה ועיקשת של האפשרות לפיצוי מטריאלי. לפיכך, משאבים רבים יותר (הכנסה גבוהה יותר) יוכלו לפצות את הפרט על האבדן ברווחה בכך שיספקו רציות אחרות שאינן קשורות למוגבלותו. למשל, ייתכן שהמוגבל פיזית אינו יכול לנוע מתי ובכל מקום שיחפוץ, אבל הוא יוכל ליהנות מסרטי די.וי.די רבים יותר במערכת הקולנוע הביתית שיציב בביתו.

ג'ונתן וולף ואבנר דה-שליט מביאים ממצאים אמפיריים המראים שיכולת השתלבות בקהילה של בעל המוגבלות הפיזית חשובה לאין ערוך מעצם המוביליות (JONATHAN WOLFF & AVNER DE-SHALIT, DISADVANTAGE 54–55 (2007)). עם זאת איני סבור שיש ממש בטענה שגישת היכולות מבטאת שיח לא מטריאליסטי של צדק. לעומת סן, הממוקם בעיניי בתוך השיח המטריאלי, וולף ודה-שליט מתארים היטב את תופעת המוחלשות (או העוני), אבל אינם עושים את הצעד התאורטי המתבקש ממחקרם כדי להבחין את עצמם מהשיח המטריאלי, ודווקא קושרים עצמם לגישת היכולות. לצערי לא אוכל להרחיב עוד בעניין זה.

על פי השקפה זו, אמצעים חומריים והרווחה המופקת מהם נתפסים כך: (א) ניתנים לחלוקה לפרטים – כל שנחוץ כדי לממש חברה צודקת היא מערכת ממוסדת של מיסוי והעברה. הספקה ציבורית של טובין ושירותים מסוימים תהיה מוצדקת על בסיס היעילות הרבה יותר בהשגת החלוקה הרצויה. מקורות אחרים לרווחה ניתנים עקרונית לפיצוי מלא בהעברות נוספות. במקרה של ילדים החסרים הורים אוהבים ומסורים, הטבות חומריות מספיקות בשלב כלשהו בחייהם עשויות לפצות אותם פיצוי מלא. עמדה כזו אינה מכירה באפשרות שיש דברים שעשויים להיטיב עם הפרט גם מבלי שיינתנו לו, ואף מבלי שיהיו כאלה שאפשר שיינתנו לו (כמו למשל מצבי עניינים); (ב) מצטברים – במובן פשוט, יותר מהם – פירושו תמיד הטבה. למשל, הכנסה גבוהה יותר, בית גדול יותר, סרטי די.וי.די רבים יותר, ספלי קפה רבים יותר – אלה יעשו את חיי טובים יותר. עמדה כזו אמנם מתיישבת עם הרעיון של תועלת שולית פוחתת (כל יחידה נוספת מועילה פחות), אולם היא שוללת את האפשרות שבתנאים מסוימים משאבים חומריים רבים יותר, וסיפוק רציות רב יותר באמצעותם, לא ישפיעו כלל על טיב חיי, ואולי אף יפגעו בהם; (ג) צרכניים – רווחה חומרית ממוקדת בפרט עצמו ונוגעת לו במובן זה שהדרך לשפר את חייו היא בכך שמספקים לו טובין ושירותים רבים יותר שיכלל לצרוך לבחירתו. הדבר אינו סותר את האפשרות שלפרטים תהיינה העדפות אלטרואיסטיות. הנקודה היא שהדרך לממש את אותן העדפות תהיה נתינת טובין חומריים להם שבהם יוכלו להשתמש לפי ראות עיניהם. השקפה זו מתעלמת מכך, אם לא ממש מכחישה, שהיבטים מסוימים של רווחה או חיים טובים יכולים להיות מקודמים רק על ידי דפוס החלוקה בחברה, או אופי המוסדות המסדירים, ולא על פי כמה משאבים מצויים בשליטתו של כל פרט.

אל מול אותם ערכים מטריאליים עומדים הערכים הלא־מטריאליים, שעל בסיסם מתגבשת תפיסת צדק התובעת את קידומם: מה שרולס מכנה "הכבוד העצמי": האמונה שתכליותי ושאיוותי הן בעלות ערך לפחות כמו תכליותיו של כל אחד אחר, וביטחון ביכולת שלי לעצב ולנהל את חיי לאורם.¹² ערכים אלה דורשים יצירת תנאים, הסדרים מוסדיים ועיצוב סביבתי שיאפשרו הזדמנויות לאדם להיות חלק ממערכות יחסים כנות, עמוקות, משמעותיות ושוויוניות; הזדמנויות להשתתף בפעילויות בעלות ערך, מספקות וחופשיות;¹³ טיפוח התנאים האובייקטיביים המאפשרים לחוש שווה בין שווים ו"להרגיש בבית", במובן שהסביבה שבה אדם חי ופועל משקפת אותו ואת ערכיו, שיש לו שליטה על מראה הסביבה הזו, ויש לו ביטחון שלא תשתנה באופן אקראי או שרירותי. כל זאת בביתו ממש, במקום עבודתו ובמרחב הציבורי. אפשר לבטא רעיון זה של "להרגיש בבית" כתחושת שייכות, אחדות עם הסביבה, או ההפך מניכור. אלא שהשייכות איננה

12. JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICE 386 (Revised ed. 1999).

13. ראו דיונו של רולס בעיקרון האריסטוטלי, שם, בעמ' 372–379.

של האדם למקום (שייכות שיכולה להיתפס אצל אנשים רבים כמגבילה וחונקת)¹⁴ אלא של המקום לאדם, תחושה של היותו "בעל הבית" במשותף עם אחרים. כפי שכותב רולס, הדרישה מחברה צודקת היא שלחבריה תהיה "a sense that they are members of society and not simply caught in it"¹⁵

הצדק, בתפיסה שנוענית לאתגר של פוסט-מטריאליזם במידה שהיא נוגעת לחלוקה של טובין חומריים, הוא אקספרסיבי (מביע) ולא דוקא דיסטרבוטיבי (מחלק). תפיסה כזו אינה מוטרדת במישורין מדפוס החלוקה של משאבים חומריים או הרווחה הנובעת מהם – לא אלה צריכים להתחלק באופן שווה. שאלת הצדק היא איך ובאיזו מידה החלוקה מביעה את הסטטוס השווה של כל אדם ותורמת לכבודו העצמי, ומאפשרת לו חיים טובים ועצמאיים.¹⁶ מבחינה חומרית הדבר דורש מצד אחד מינימום שמאפשר חיים כאלה, ומצד אחר מקסימום שאינו מאיים על חלוקת העצמה ושוויון הסטטוס. בין שני הקצוות האלה חשוב פחות איך מתחלקת הרווחה החומרית. מלבד זאת צדק פוסט-מטריאליסטי ממוקד בניסיון להבטיח לכל את התנאים הסביבתיים-המוסדיים-החברתיים שיאפשרו את מימוש אותם ערכים לא מטריאליים שכבר מנינו: יחסים חברתיים, פעילות בעלת ערך ולהרגיש בבית.

לדוגמה, מנקודת המבט של צדק פוסט-מטריאליסטי חשוב פחות כמה מרווחת דירתך, חשובים יותר הסביבה הפיזית, התכנון העירוני והארכיטקטורה שבה הדירה ממוקמת. האם הזדמנויות להיות חלק ממערכות יחסים ולהשתתף בפעילויות בעלות ערך נגישות לכול? האם הסביבה הפיזית מעוצבת באופן שהיא מטפחת התייחסות הדדית בין

14 ראו מחקרם של וולף ודה-שליט: WOLFF & DE-SHALIT, לעיל ה"ש 11, בעמ' 55.

15 JOHN RAWLS, THE LAW OF PEOPLES 50 (1999).

16 ייתכן שלכל מדיניות תהיינה השלכות חלוקתיות, אך אין הדבר מלמד שכל השיקולים למדיניות הם או ראוי שיהיו חלוקתיים. שתי חלוקות שקולות סטרוקטורלית לא תהיינה בהכרח צודקות (או לא צודקות) באותה מידה מבחינה אקספרסיבית. החלוקה, על פי צדק אקספרסיבי, תהיה צודקת לפי המעמד והכבוד שהיא מביעה לכל אחד מהאנשים שעליהם היא חלה. למשל, אם החלוקה מנומקת באופן אינסטרומנטלי כדי להימנע מאי-שקט חברתי ומרגשות טינה שמקורם בקנאה וצרות עין, או אם אותה חלוקה ממש מנומקת במונחים של הדדיות ושוויון בערכו של כל אדם ותכליותיו, הן לא תהיינה שקולות מבחינת מה שהן מביעות, ולכן מנקודת המבט של צדק אקספרסיבי לא תהיינה צודקות באותה מידה. נוסף על כך, צדק חלוקתי עניינו להיטיב עם המוטבים (כל אחד במידה שמתחייב מן הצדק) וחלקו של כל אחד בחלוקה הוא האמצעי להיטיב עמו. צדק מביע עניינו לבטא יחס ראוי לכל אחד, והחלוקה עצמה (ולאו דווקא חלקו של כל אחד) היא האמצעי לבטא זאת. לכן לעיקרון כמו יעילות פרטו לא תהיה אחיזה חד-משמעית כל כך. אילו היו לי ממתקים שמספרם אינו מתחלק בין ילדיי ללא שארית, ייתכן שבנסיבות רבות יהיה צודק להיפטר מהשאריה ולא לתת אותם לחלק מהילדים בנימוק שזה נהנה וזה לא חסר. אף שאפשר מבחינה חלוקתית להיטיב עם חלק מהילדים יותר מבלי לגרוע מהמנה של אף ילד אחר, ייתכן שמעשה כזה יבטא יחס מפלה לא ראוי בין הילדים, ובכך יהיה לא צודק מבחינה אקספרסיבית.

בני אדם כאל בעלי ערך שווה? מעודדת תרבות אזורית שבה האזרחים רואים זה בזה ראויים לנימוקים על היחס והטיפול שהם מקבלים? ושואפת להבטיח ככל האפשר את התנאים לחיות את החיים היטב? האם הסביבה האורבנית, הפיזית והחברתית משקפת את ערכיהם של התושבים? מייצרת בהם תחושה של שליטה וביטחון? האם גדרות גבוהות ומחסומים מייצרים שכוונות סגורות שהגישה אליהן מוגבלת ומשדרות מסר של הדרה והתבדלות, או האם דרכים פתוחות מפרידות בין בתי המגורים ויוצרות שכוונות הטרוגניות בהרכבן החברתי-כלכלי? למשל, במענה למוגבלות פיזית, התביעה של צדק היא לעצב את הסביבה באופן שתשופר הניעות והגישה, לאפשר לאדם עם מוגבלות להשתלב בחברה, להשתתף בפעילויות בעלות ערך (בראש וראשונה, בעבודה), להרגיש בבית, רצוי ומקובל, וכן הלאה. מנקודת מבט זו, כיסא הגלגלים הוא החלק החשוב פחות הנדרש מבחינת הצדק, ואין כמות כלשהי של משאבים שתוכל לפצות על אבדן הניעות ועל ההדרה המעשית.¹⁷

ד. חלופה למדינת הרווחה הקפיטליסטית

מבחינה אידאלית היה נכון לנסח בשלב זה עיקרון או עקרונות צדק לעידן פוסט-מטריאליסטי ולהראות באופן מספק שעקרונות אלה ייבחרו על ידי אנשים שווים וחופשיים מתוך מצב מקורי בנוי כהלכה, או שאלו עקרונות שאנשים סבירים לא יוכלו לדחות וכיוצא בזה. כיוון שהדיון עד כה מציע פרשנות מרחיבה לרולס, אני מחויב לטענה שההסדרים שאציג בהמשך יוכלו להיות מוצדקים במסגרת כלי ההצדקה של רולס, פחות או יותר. יתר על כן, אני סבור שאותם עקרונות צדק העומדים ביסוד התפיסה הרולסיאנית של "צדק כהוגנות" תואמים את העידן הפוסט-מטריאליסטי, אם כי בפרשנות שונה מהסטנדרטית. שתי משימות אלה – ניסוח העיקרון והצדקתו מתוך מצב מקורי – הן מעבר למה שאוכל להתייחס אליו בחיבור זה. עם זאת עדיין יש לא מעט שנוכל לומר על ההסדרים הקיימים ועל החלופה המוצעת במונחים של הערכים השונים וההשלכות החשובות שלהם, ובמידת ההולמות השונה שלהם לשיקולים הלא חומריים שאותם מגיב בסעיף הקודם.

17 חשוב אולי להדגיש שהרעיון של צדק מביע ושל היחס השווה והלא מבחין אל כולם כאל אזרחים שותפים, על אף נקודות של דמיון שטחי, איננו שקול לרעיון החשוב בפני עצמו של "הכרה" בשונה ובמובחן כזה ובוהות ("Identity Politics", "Politics of Difference") והקשר שלהם לחלוקה מחדש (קשר שנידון בהרחבה על ידי אקסל הונת וננסי פרייזר, AXEL HONNETH & NANCY, FRASER, REDISTRIBUTION OR RECOGNITION? A POLITICAL-PHILOSOPHICAL EXCHANGE (2003)).

מהו אפוא ההסדר המוסדי הראוי להוציא אל הפועל את תפיסת הצדק הפוסט-מטריאליסטי? ובמה הוא שונה ממדינת הרווחה הקפיטליסטית – נדיבה ככל שתהיה? לחלופה המוצעת למדינת הרווחה הקפיטליסטית שלושה מרכיבים, וכל אחד מהם נוגע להיבטים מטריאליים ולא מטריאליים, ומיועד לממש את תפיסת הצדק של הבעת שוויון וסימטריה בין האזרחים ואת טיפוח כבודו העצמי של הפרט.

1. הפרדה בין עבודה ואמצעי קיום לבין השוק (דה-קומודיפיקציה). הכוונה היא שאמצעי קיום של האדם וסיפוק צרכיו הבסיסיים, במידה הנחוצה להגנה על כבודו העצמי, ראוי שיהיו בלתי תלויים ביכולתו או בנכונותו להשתלב בשוק העבודה. נוסף על זאת, טיב העיסוק במקום העבודה, אופי היחסים ורווחתו של העובד, ראוי שייקבעו באופן בלתי תלוי בכדאיות הכלכלית או ברווחיות המעסיק. דרך אחת להשיג הפרדה בין אמצעי קיום לשוק היא באמצעות הכנסה בסיסית אוניברסלית בלתי מותנית.¹⁸ כלומר, הכנסה בשיעור שייקבע כמאפשר סיפוק צרכים בסיסיים ועצמאות, ברמה המבטיחה שמירה על הכבוד העצמי. לקצבה כזו יתרונות רבים כשהיא מחליפה תשלומים מותנים כמו הבטחת הכנסה, השלמת הכנסה וקצבת זקנה. בין היתר היא מייתרת ביורוקרטיה נרחבת של אימות הזכאות, היא משחררת את המוטב ממה שקרוי "מלכודת העוני" (ההעדפה לא לעבוד כדי לא להפסיד את הקצבאות המותנות), היא מונעת את ההשפלה הכרוכה בתביעת הקצבה והסטיגמה המודבקת למי שזכאי לה. הפרדת איכות החיים במקום העבודה מהשוק קשה יותר. אסדרה בתחום זה יכולה להביא להישגים מוגבלים בלבד. כאן יש לצפות שהאיגודים המקצועיים ייאבקו על שיפורים אלה, שיקבלו ביטוי בהסכמי עבודה קיבוציים. אפשר גם לקוות שנורמות חברתיות יעודדו את המעסיקים לשפר את תנאי העבודה מעבר למה שנדרש מבחינת רווחיותם ולהשתמש באיכויות אלה, ולא רק בשיעור השכר כאמצעי מניע ומדרבן במקום העבודה. נוסף על זאת, קצבה אוניברסלית בלתי מותנית שתאפשר לכל אחד את המינימום הנחוץ לקיום בכבוד עשויה גם היא להביא לשיפור תנאי העבודה של המועסקים. בהינתן קצבה מסוג זה, כאשר השתלבות בשוק העבודה אינה נחוצה עוד כדי לספק אמצעי קיום, יידרשו צעדים מעודדים וממריצים לעובדים להשתלבות כזו. ייתכן שאז יודגשו ויורחבו המניעים הלא כספיים של העבודה: סיפוק מפעילות מגוונת, הזדמנויות למערכות יחסים משמעותיים וכו'. כך היבטים אלה יאפיינו גם את העיסוקים המתגמלים פחות במונחים כספיים או במונחים נפשיים. שיעור ההכנסה הבסיסית האוניברסלית ייקבע באמצעות דיון ציבורי על אודות ההכנסה הנחוצה לקיים חיים בכבוד. לשם השוואה, במשטר הנוכחי אין כלל דיון פוליטי כזה. לפני כמה שנים הוגשה עתירה לבג"ץ בעקבות הקיצוץ הדרסטי

18 לדיון ברעיון של הכנסה אוניברסלית בלתי מותנית והצדקתה ראו כתביו של פיליפ ון פריז, ובייחוד PHILIPPE VAN PARIJS, REAL FREEDOM FOR ALL: WHAT (IF ANYTHING) CAN JUSTIFY .CAPITALISM? 30–57 (1997).

בתשלומי הרווחה בכלל ובהבטחת הכנסה בפרט.¹⁹ העותרים טענו שסכום הקצבה אינו מאפשר קיום בכבוד. המדינה נדרשה להסביר כיצד נקבע סכום הקצבה, ואם ניתנה הדעת על השאלה של ההכנסה הנחוצה לקיום בכבוד. משרד האוצר התחמק מתשובה ישירה, ובית המשפט נמנע מלקבוע את סכום הקצבה או את הקריטריונים שעל פיהם ראוי שייקבע. במישור העבודה, חקיקה והסכמים קיבוציים ממוקדים כעניין של מסורת בעיקר בנושא שכר, שעות עבודה ומנוחה, בטיחות וגיהות. לעומת זאת על פי הגישה המוצעת כאן, יש לנקוט מאמץ מתמיד להשטיח את ההיררכיות, לצמצם את קבלת ההוראות במקום העבודה או בכל מקום אחר (צמצום חלוקת עבודה אנכית) ולהגדיר עיסוקים בעלי משמעות, מאתגרים, מספקים הזדמנויות למערכות יחסים סימטריים וממשיים (צמצום חלוקת עבודה אופקית).²⁰ ייתכן שלשינויים אלה יש עלות במונחים מטריאליים. זוהי עלות שכדאי וראוי לשאת בה מנקודת מבט פוסט-מטריאלית. אולי הדוגמה המובהקת ביותר היא סוגיית עובדי הקבלן. ייתכן שהעסקה דרך חברת כוח אדם דווקא משרתת את הרווחה החומרית של כולם, לרבות של עובדי הקבלן עצמם, שכן לביטחון תעסוקתי²¹ יש מחיר במונחים חומריים (כי הוא פוגע בתמריץ, כי הוא אינו מאפשר הצטמצמות והתרחבות לפי מחזוריות הפעילות העסקית וכו'). אם כך, הדרישה להעסיק אותם בהעסקה ישירה נוגעת לערכים הלא-מטריאליים.²²

2. אזרחות. הכוונה היא להבטיח שוויון סטטוס בין כל המקובצים תחת אותה מערכת חוקית-משפטית, לאפשר ולטפח את ההרגשה של "להיות בבית". בצד המטריאלי מה שנחוץ הוא למנוע אי-שוויון רב מדי בעושר – אי-שוויון שבקלות עלול להיתרגם לעצמה פוליטית לא שוויונית, לתחושות של נחיתות וכניעות מצד אחד ושל יוהרה מצד שני, ולכרסום בכבוד העצמי של הפרטים.²³ מלבד המיסוי הפרוגרסיבי והחוקים השונים הקובעים שכר מקסימום, שהם מוגבלים מבחינה אפקטיבית, ייתכן שהנהגת מס רכוש ומס ירושה גבוהים יוכלו למנוע צבירה של עושר ועצמה מדור לדור והפריווילגיות שמגיעות אתם. בצד הלא מטריאלי יש להנהיג תכנון סביבתי מסיר מחיצות, משרד פתיחות והכלה, ומאפשר גישה על בסיס שווה לכול, וזאת בסביבה הפיזית, החברתית והמשפטית. למשל: התחבורה הציבורית צריכה להיות נגישה לכול מבחינה פיזית, על המידע על אודותיה להיות זמין בשפתו של האזרח, גם אם היא שפת מיעוט, ועל החוקים

19 בג"ץ 366/03 עמותת מחויבות לשלום וצדק חברתי נ' שר האוצר, פ"ד ס (3) 464 (2003).
20 Daniel Attas & Avner de-Shalit, *Workfare: the Subjection of Labour*, 21 J. APPLIED PHIL. 309 (2004).

21 במונחי המעסיק: "העדר גמישות בשוק העבודה".
22 הפתרון הדני של flexicurity, המנסה לשלב גמישות בשוק העבודה עם הבטחת תעסוקה, נותן רק מענה חלקי לערך שבביטחון. נקודת המבט של צדק פוסט-מטריאליסטי מדגישה את הביטחון של העובד להמשיך ולקיים את מערכות היחסים בעלי החשיבות שבמקום העבודה שלו, להתקדם ולהתפתח ולהרגיש שייך – כל מה שיכול להיכלל תחת הכותרת של "להרגיש בבית".
23 RAWLS, JUSTICE AS FAIRNESS, לעיל ה"ש 3, בעמ' 131–132.

המסדירים אותה לאפשר לכל אזרח ואזרחית להשתמש בכל אמצעי תחבורה על בסיס שווה. מטעמים דומים מקום העבודה צריך שיהיה מתוכנן באופן שהעובד אינו מצוי בניטור תמידי של מנהליו, שפרטיותו מובטחת בכל עת, שאין הפרדה מרחבית בין עובדים למנהלים (למשל, בחדר אוכל או בחדרי שירותים) או ריבוד סימבולי (למשל, באופן שבו פונים זה אל זה, או במדים השונים של העובדים בכל דרג, ושל המנהלים). לשם השוואה, במדינת רווחה קפיטליסטית, מרגע שסופקה הרמה הבסיסית (ואפילו הנדיבה ביותר) למי שאינם יכולים להשתכר כלל או מספיק, אי-השוויון, קיצוני ככל שיהיה, אינו מהווה בעיה. כל דרישה לחלוקה מחדש תיתפס כנובעת מקנאה. הוועדה לבחינת הריכוזיות במשק ראתה לנגד עיניה את כוחם המונופוליסטי של הקונגלומרטים שבידי הטייקונים – כוח שמייצר מה שמכונה בעגה הכלכלית "עיוותי שוק", כלומר סטייה מהתוצאה התאורטית ששוק משוכלל היה מוביל אליה. לכן הציעו צעדים שיובילו לפירוק אותן התגבשויות של עצמה כלכלית. אבל הצבירה העצומה של עושר אישי, שעשויה להגיע לממדים דמיוניים, עלולה לייצר מעמד של מיוחסים ולערער את שוויון הסטטוס הרדיקלי המאפיין אתוס דמוקרטי. העיוות המטריד יותר מבחינת צדק חברתי איננו המחיר הגבוה מדי שאנחנו משלמים עבור מוצרי הצריכה והשירותים הבנקאיים שאנו מקבלים, אלא ביצירתה של שכבה "מורמת מעם" – שלא זו בלבד שגישתה לאמצעי התקשורת, לשלטון הפוליטי, לסעד משפטי ולמשאבים הלאומיים גדולה עשרת מונים מזו של כל אזרח מן השורה, אלא שמבחינה תודעתית בדמוקרטיה שבה כולם שווים, הם נתפסים, ואולי אף תופסים את עצמם, כשווים יותר. לא רק פירוק של תאגידים רבי עצמה, שיכולים להשתלט על ענפים שלמים במשק, אלא גם פירוק של עושר אישי, לפחות בנקודה שבה הוא עובר מדור לדור. לא רק עיוותי שוק וגם לא קנאה או צרות עין באורח חייו של בן האלפיון העליון הם שמנביעים את הדרישה לצמצם את כוחם של ה"טייקונים", אלא גם הכבוד העצמי של אזרח.

3. לכידות. סיפוק שירותים ציבוריים לאו דווקא מהטעם של יעילות כלכלית אלא מתוך תחושת שותפות וקהליות, ולשם חיזוקה של אותה תחושה. השאלה הממקדת את עיקר תשומת הלב במחלוקת בין ימין לשמאל של מדינת הרווחה הקפיטליסטית היא איזה חלק מהכנסתנו נוציא באופן פרטי באמצעות כרטיסי האשראי שלנו, ואיזה נוציא באופן קולקטיבי דרך תשלומי המסים. כלומר, מה יהיה גודל תקציב הממשלה למימון פעילותה והשירותים שהיא מספקת כאחוז מהתוצר? אותו תקציב שאת מסגרתו הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי סירבה לפרוץ.²⁴ אבל השאלה המהותית יותר איננה על כמות אלא על נימוקים: מה מצדיק הוצאה במשותף במקום הוצאה פרטית. לזאת אפשר למנות לפחות שלושה טעמים: (1) יעילות במובן הרגיל של הפחתת עלויות בהשגת היעדים. ראשית, מדובר במוצרים ציבוריים במובן הפשוט. כלומר, מוצרים ושירותים שלא יהיה

24 ראו בעניין זה יוסי יונה "אפשר גם אחרת: מניאוליברליזם לצדק חברתי" מגפון: עיתון ישראלי עצמאי 1.1.2012 www.megafon-news.co.il/asys/archives/2420

רווחי ליום פרטי לספק (תשתיות כגון קווי תעבורה, נמלים, תקשורת, רשתות חשמל וכו'). שנית, השירותים החברתיים שנתפסים כנחוצים כדי להבטיח סיפוק צרכים (בריאות, דיור, תחבורה) והבטחת שוויון הזדמנויות וסטטוס אזרחי (חינוך). אם הספקת השירותים דרך השוק תהיה יעילה פחות בהשגת היעד של כיסוי אוניברסלי, אז יהיה מוצדק לספקם במשותף; (2) קומודיפיקציה – לא רק יעילות במובן הצר של הספקת השירות או המוצר בדרך הזולה ביותר, אלא גם הרחבת היקף ההשתלבות בשוק העבודה ושיפור איכותו. למשל, תשתיות ושירותים שהספקתם המשותפת תוכל להביא בדרך זו לצמיחה ולעלייה ברמת החיים, ולפיכך להגדלת בסיס המס והאפשרות להגביה את רשת הביטחון הסוציאלית, ולספק שירותים ומוצרים רבים יותר וברמה גבוהה יותר – יוצדקו גם במונחים אלה; (3) לכידות – במונח זה אני מתייחס למגוון ערכים המקודמים על ידי הנסיבות וההקשרים החברתיים שבהם מסופק המוצר או השירות. מלבד תכונותיו המטריאליות של המוצר, שבהן הושם הדגש בסעיפי היעילות והקומודיפיקציה, כאן עולים במפורש הסולידריות, שוויון הסטטוס, יחסי אמון וכו' המקודמים רק כאשר המוצר או השירות מסופקים באופן ציבורי. קיימת קבוצה של דברים שרק כאשר הם נצרכים יחד הם בעלי ערך, וצריכה פרטית שלהם מפחיתה מאוד את ערכם או משנה את אופיים. מוצרים אלה מכונים טובין שיתופיים או solidarity goods והם כוללים למשל מוצרי תרבות, מופעי ספורט, גנים ואתרי מורשת לאומית.²⁵ לא זו בלבד שהנאה מלאה ממוצרים אלה דורשת צריכה משותפת, אלא ששיתוף זה תורם לפיתוח תודעה קהילתית ותחושה של שייכות. מבחינה זו, נצפה מהמדינה לספק גנים ציבוריים למשל לא רק משום שלאנשים נחוצה פינת טבע לפעילות פנאי, אלא גם משום שהם זקוקים למקום ציבורי כדי לראות אנשים אחרים ולחלוק עמם את המרחב הפתוח, ומשום שמרחבים משותפים מסוג זה הם מסד לתחושת שותפות ושייכות.²⁶

העלו על דעתכם שלושה מוצרים שבעניינם קיימת הסכמה רחבה באשר למימון ולהספקת הציבורית שלהם – מערכת כבישים ציבורית, חינוך ושירותי בריאות. ההנמקות המתמקדות ברמת החיים החומרית של כלל האזרחים – יעילות וקומודיפיקציה – עומדות ביסוד מדינת הרווחה הקפיטליסטית. ההנמקה של לכידות מכוונת לקידום ערכים לא חומריים, ובמובן זה חורגת מעבר למדינת הרווחה. הישענות על הנמקת

Cass R. Sunstein & Edna Ullmann-Margalit, *Solidarity Goods*, 9 J. POL. PHIL. 129 (2001); 25

Jeremy Waldron, *Can Communal Goods Be Human Rights?*, 28 EUR. J. SOC. 296 (1987)

26 תארו לעצמכם למשל את חוויית הקניית במרכז עיר כאשר הוא ריק מאדם: החנויות פתוחות ותוכלו להיכנס ולצאת מכל חנות מבלי להמתין לשירות או לעמוד בתור לקופה אפילו פעם אחת. כל החנויות של מרכז מסחרי מוכר תסופק, ואפילו טוב יותר, לרבות בחי קפה לנוח מעט ממסע הקניות המפרך. מה שלא תוכלו לחוות היא אותה "אי-נוחות" של קונים אחרים, הנדחסים בחנויות, מתיישרים בתור לתשלום בקופה, נזופים זה בזה ובנותני השירות, או את התחבורה הציבורית המעלה ומורידה נוסעים על המדרכות הצפופות ממילא וכו'. נדמה לי שבשביל רבים תהיה זו חוויה מדככת למדי.

הלכידות עשויה לבסס שירותים נרחבים יותר או בעלי אופי שונה מאלו הנשענים על הנמקות היעילות והקומודיפיקציה.

א. כבישים – מערכת הכבישים בכל מדינה היא ללא ספק תשתית למשק, אותם יסודות המאפשרים פעילות תקינה ויעילה של הכלכלה, כגון שינוע חומרי גלם וסחורות. היא גם תשתית ביטחונית במובן שהיא מאפשרת הגעת שירותי חירום בזמן סביר ואפקטיבי והעברת כוחות צבאיים בעת מלחמה. אפשר להניח שמעורבות הממשלה ומימון ציבורי יהיו אפקטיביים יותר במימוש מטרות אלה. אבל מערכת כבישים עשויה להיות גם תשתית לחיים, יסודות המאפשרים השתתפות בפעילות בעלת ערך וביצירת מערכות יחסים סימטריים. כך נוכל לתהות: האם כביש ייסלל רק אם הוא מאפשר מיצוי מלא יותר של גורמי הייצור, השתלבות בשוק העבודה, אמצעי לרה-קומודיפיקציה? לעתים קרובות הדברים מנוסחים במונחים של קיצור המרחק מהמרכז לפריפריה כדי לאפשר השתלבות אנשים רבים יותר בעבודה במרכז הארץ מבלי לחייבם באופן מעשי להעתיק את מקום מגוריהם לעבר המרכז. אותו רעיון מגובה גם במונחים של שוויון הזדמנויות – כשבמובלע ההנחה היא שמדובר בשוויון ההזדמנויות לעיסוק או למשרה ששכרה גבוהה – כלומר הזדמנות לרמת חיים חומרית. אלו הם ערכים ראויים אך מוגבלים. מנקודת מבט פוסט-מטריאליסטית תבוא הדרישה שהכביש ייסלל גם אם אין לו כל הצדקה כתשתית לפעילות כלכלית, וזאת מכיוון שהוא מקל מפגשים אישיים-חברתיים בין אנשים המרוחקים זה מזה גאוגרפית. האם אוכל לבקר בקלות את הורי הקשישים הגרים בפריפריה? האם אוכל להשתתף בפעילות במועדוני חובבנים ייחודיים ומרוחקים ממקום מגוריי? האם תושב הפריפריה יוכל להשתתף בפעילות פוליטית במרכז? מובן שכל כביש, ערוץ תקשורת ורשת אנרגיה יכולים להיות הן תשתית כלכלית והן תשתית חברתית. הנקודה היא שלפי השקפתה של מדינת הרווחה הקפיטליסטית, בכל הנוגע לנימוק זה, הוא יסמן את היקף ההשקעה בתשתיות לפי הפעילות הכלכלית שהוא צפוי לעודד ואת הרווח הכלכלי בצורה של צמיחה שתצדיק את ההשקעה מלכתחילה. לעומת זאת לפי התפיסה המתוארת כאן, ההשקעה בתשתיות מוצדקת במישורין בכך שתשפר את תנאי חייהם של האזרחים – פעילות בעלת ערך, יחסים סימטריים ותחושת היות בבית – ורק בעקיפין בכך שהיא עשויה לעודד צמיחה שתאפשר עלייה ברמת החיים החומרית (אם צמיחה כזו אמנם נחוצה).

ב. חינוך – לחינוך כפי שמסופק במדינת הרווחה הקפיטליסטית תפקיד חשוב של רה-קומודיפיקציה. ראשית, החינוך הציבורי מאפשר להורים לצאת לעבוד. הנהגת יום לימודים ארוך בכל מערכת החינוך תאפשר להורים רבים יותר לעבוד במשרה מלאה. הרחבת חינוך חניס באופן שיחל מגיל שלוש (כפי שהציעה הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי) או אפילו מגיל אפס (כפי שדרשו חלק מהמוחים) תאפשר להורים לשוב

לעבודה, להמשיך להשתכר מבלי להוציא את מרבית שכרם על מעון לתינוקות.²⁷ שנית, החינוך הציבורי מתחיל את הכשרתו של הילד לשוק העבודה. מבחינה זו הוא מנומק במונחים של שוויון הזדמנויות הוגן, שמשמעו אינו להבטיח לכל אחד את האפשרות לחיות חיים מלאים ומספקים לפי ערכיו וראות עיניו, אלא, בראייה הצרה, את ההזדמנות להשתכר במסגרת יחסי חליפין קפיטליסטיים ברמה המרבית האפשרית. מנקודת מבט זו הדיון בחינוך הציבורי וההצעות לשיפורו יתמקדו בתכנים ובכישורים הנחוצים למשק, בפיתוח "הון אנושי". שוויון הזדמנויות יבטיח מיצוי הכישורונות הטבעיים באוכלוסייה וריתמתם לצורכי המשק השונים, להגדלת התוצר לטובת כולם. מערכת חינוך ציבורית עשויה להשיג יעד זה טוב מכל מערכת פרטית, ובכך תהיה מוצדקת במדינת רווחה קפיטליסטית. אבל מלבד השיקולים של יעילות וקומודיפיקציה עולה הנימוק המדגיש את צרכיו של האזרח להשתלב במרחב הציבורי, להיות חלק ממערכות יחסים בעלות משמעות, לתפוס את מעמדו כשווה בין שווים, להרגיש בבית ולפתח את הכבוד העצמי שלו. מבחינה זו, בתכנית הליבה הכישורים הנחוצים להשתלבות בשוק העבודה חשובים פחות, וחשובים יותר הם פיתוח כישורים חברתיים, לימודי אזרחות והמשמעויות הערכיות הגלומות בהם: שוויון, סובלנות, סולידריות וכו', שיחזקו את תחושת השייכות ואת הלכידות החברתית. כאן מדובר בבעיית פעולה משותפת שרק בכוחה של המדינה לפתור: שום אזרח לא יוכל ליצור לבדו חברה מלוכדת ושוויונית ברכישת חינוך מתאים לילדיו בלבד.

ג. בריאות – הספקה ציבורית של שירותי בריאות במדינת רווחה קפיטליסטית יכולה גם היא, כמו במקרה של החינוך, להיות מנומקת במונחי יעילות. נראה ששירותי בריאות ציבוריים הם דרך זולה ואפקטיבית להשיג יעדי בריאות מקובלים יותר מאשר הישענות על רפואה פרטית.²⁸ קל וחומר כאשר אחד היעדים הוא נגישות שווה לכול, או סיכויים שווים לחיים ארוכים ובריאים. בנוסף, עולה הנימוק של רה-קומודיפיקציה מהירה של מי שבגלל מחלה או מוגבלות בת טיפול אינו עובד. מצד אחד מערכת בריאות ציבורית חינם לכול תתקן את "העיוות הכלכלי" של גורמי ייצור לא מנוצלים, ותבטיח שילובם מחדש במהירות. על רקע יעד זה מובן תפקידו של הרופא כאוכף משמעת באישור שהוא צריך לספק כדי לזכות את מטופלו בימי מחלה. מצד אחר, כמו במקרה של חינוך, אפשר להבין את מערכת הבריאות הציבורית כשותפה במבנה המיועד להבטיח שוויון הזדמנויות הוגן, שתנטרל עד כמה שאפשר את השפעתו של המזל הרע ומוגבלות פיזית בגלל תאונה, מחלה או פגם מולד. ושוב, את שוויון ההזדמנויות יש להבין לא כאפשרות לחיות חיים מלאים ומספקים אלא כהזדמנות להשתכר במסגרת כלכלת השוק ברמה המרבית

27 אי אפשר שלא לתהות מדוע לא באה הדרישה לחופשת לידה לאחד ההורים עד הגיע הילד לגיל שלוש או לקיצור יום העבודה?

28 השווה – במונחי עלות-תועלת – את מערכת הבריאות הפרטית בעיקרה בארצות הברית למערכת הבריאות הציבורית במערב אירופה.

האפשרות. במשטר החלופי השאלה איננה מהי הדרך היעילה ביותר לספק שירות מסוים: ודאי שלא מהי הדרך הרווחת יותר, אבל גם לא בהכרח הדרך שמספקת את מטרות השירות בדרך האפקטיבית ביותר. סיפוק השירות בדרך קולקטיבית יהיה מוצדק מבחינת ערכי הסולידריות שהוא מחזק אפילו אם לא היה יעיל גם מן הבחינות האלה. תשומת הלב מופנית לשינוי אופי השירות כאשר הוא מסופק באופן פרטי. כאשר בין הרופא למטופל יש יחסי חליפין במקום יחסי נאמנות, ייתכן שתמיד יעלה החשד שהמלצת הרופא לסוג הטיפול או להיקפו נובע משיקולים מסחריים ולא ענייניים. מחד, טיפול שלא יעלה יפה צפוי שייענה בתביעת רשלנות, ומאידך החשש מתביעות כאלה יוביל את הרופא לנקוט מדיניות מתגוננת, מדיניות שתגביר את החשדנות ואת הנטייה לתבוע את הרופא במקרה של כישלון. דינמיקה כזו תאפיין שירות רפואי פרטי יותר משתאפיין שירות ציבורי או כזה שמצליח להפריד בין שיקול הדעת המקצועי של הרופא המטפל לבין אינטרסים מסחריים.²⁹

כבישים, חינוך ובריאות מדגימים כיצד המשטר המוצע מרחיב מעבר לשיקולי היעילות וההתקדמות הפיקציה, המאפיינים את מדינת הרווחה הקפיטליסטית בשאלה של גודל תקציב והיקף השירותים המסופקים על ידי המדינה. הנימוק של לכידות באשר לשאלה זו, לצד חיזוק רעיון האזרחות במובן של שוויון בסטטוס ותחושת שייכות ודה-קומודיפיקציה מבחינת הבטחת חיים של כבוד באופן בלתי תלוי בהשתלבות בשוק – אלה מהווים את הנדבכים המרכזיים המייחדים את המשטר המוצע ומקדמים אותו אל מעבר למדינת הרווחה.

סיכום

הדיון הציבורי בכלל והשיח הפילוסופי העכשווי בפרט ממוקדים יתר על המידה, ואפילו מקובעים, בערכים מטריאליים. על הבסיס הזה מוצעות תפיסות צדק שוויוניות פחות או יותר שמתמקדות בחלוקת הרווחה החומרית. הסנטימנט השוויוני הזה במידה רבה מכשיל את עצמו: אם מה שחשוב מבחינה מוסרית היא הרווחה החומרית של כל האנשים בחברה, ובכלל זה של אחרון המוטבים, הצדק שבחלוקה שוויונית, או לפחות המידה שבה שוויון הוא רצוי, יהיה מוגבל בשיקולים של יעילות – מכאן הגישה הקדימונית (prioritarian) מקבלת את תוקפה. אם מה שחשוב היא רמת החיים החומרית של אינדיווידואלים, ובאופן שלילי יותר אומללותם, ולכן ככל שמצבם רע יותר כך דחוף יותר להביא לשיפור במצבם – לא ברור למה בכלל אנחנו נדרשים לאופן החלוקה, וכל דרישה לשוויון רב יותר בין אנשים שרמת חייהם גבוהה יחסית (נניח בין שני העשירונים

29 ראו Fred Hirsch, Social Limits to Growth 86–89 (1977).

העליונים) – אם אינה מנומקת על יסוד שיקולים של יעילות – נראה שהיא יכולה להיות מבוססת על קנאה בלבד.

מדינת הרווחה הקפיטליסטית, מהסוג הנדיב יותר, שמגולמת בה גישה כזו של צדק, מובנית בה הדאגה ל"מצב החומר", ליעילות וליצרנות. כך הנטייה השוויונית שלה נבלמת וממותנת על ידי אותה הטיה לטובת הייצור.

בבחינת חלופות למדינת הרווחה הקפיטליסטית הצעתי להתמקד בשלוש רמות:

(1) **ערכים** – במקום ההתמקדות בתנאים החומריים בלבד יש להפנות את המבט אל עבר הערכים הלא מטריאליים כגורמים בעלי תרומה הולכת וגדלה לרווחתנו: סיפוק צרכים בסיסיים, היות חלק ממערכות יחסים שוויוניים (סימטריים/הדדיים) ובעלי משמעות והשתתפות בעלת משמעות במסגרת המשפחה, במקום העבודה, וכאזרח המדינה. וזאת, מתוך מגמה להעצים את התחושה של "להיות בבית" – של בעלות על המרחב שבו אנו מנהלים את חיינו.

(2) **תפיסת צדק** – במקום התפיסה המטריאליסטית של שוויון בתנאים החומריים, המוגבל על ידי הצורך להעצים את הייצור והצורך בעלייה מתמדת עד אין-סוף ברמת החיים החומרית, מוצעת תפיסה שאפשר לכנותה פוסט-מטריאליסטית המכוונת לסיפוק צרכים בסיסיים ושוויון בחלוקת ההכנסות, המונע ומוגבל על ידי שיקולים של סטטוס וכבוד עצמי. כלומר, מידת השוויון בתנאים החומריים הנדרשת היא שתבטיח שוויון בסטטוס ובכבוד עצמי. מצד אחד אין צורך להעלות את רמת החיים של אחרון המוטבים ללא הגבלה, ולכן אי-שוויון לא יהיה מוצדק רק משום שהוא מקדם ומשפר את מצב האחרון במונחים חומריים. מצד אחר, לא כל אי-שוויון חומרי יהיה בעייתי מבחינה מוסרית אפילו במבט ראשון, אלא רק זה שעלול לפגוע בכבוד העצמי או בשוויון בסטטוס. אי-שוויון בשיעור כזה שאינו משפיע על כבודם העצמי של מי שמצויים בחלק התחתון של החלוקה מותר, אפילו אם אפשר לשפר עוד את רווחתו החומרית של אחרון המוטבים. תפיסת צדק פוסט-מטריאליסטית תתייחס כמובן גם להיבטים לא חומריים. הזדמנויות למערכות יחסים ולפעילויות בעלות משמעות, ראוי שתהיינה נגישות לכול. ככל שהדבר אפשרי, לא על בסיס תחרותי, מדיר. כל המשרות והתפקידים החברתיים צריך שיאפשרו עיסוקים מהנים, בתנאים נוחים, בהקפדה על פרטיות העובד וכבודו, ושנתפסים בעיניו כבעלי ערך. המרחב הציבורי, בעיקר העירוני, צריך שיהיה נגיש לכול, ללא מחיצות או מכשולים כדי שיעצים את תחושת השייכות והיות בבית.

(3) **מבחינה מוסדית** – תפיסת צדק פוסט-מטריאליסטית מכוונת אותנו אל מעבר למדינת הרווחה הקפיטליסטית: סיפוק צרכיו הבסיסיים של האזרח במידה כזו שתבטיח את אי-תלותו במנגנון השוק ואת עצמאותו במימוש מטרותיו, והגבלת הפער בהכנסות ובעושר מתוך כוונה לתמוך בכבודו העצמי. ראשית, הכנסה בסיסית אוניברסלית לא מותנית – קצבה שמשולמת לכל אזרח ללא תנאים, ובעיקר מבלי שיהיה עליו לעמוד במבחן ההכנסה. לצד זאת הספקת שירותים בסיסיים – בריאות, חינוך ודיור –

במסגרות ציבוריות שוויוניות ואוניברסליות שהעיקרון המנחה שלהן אינו נובע משיקולי יעילות ורה-קומודיפיקציה אלא משיקולים של לכידות, שוויון בסטטוס והבסיס לכבוד עצמי. שנית, מס ירושה גבוהה שיכוון בעיקר למנוע צבירת הון מדור לדור, לצד מס רכוש ומערכת מיסוי פרוגרסיבי מהסוג המוכר.

אבל ייתכן שההיבט החשוב יותר של "המדינה הפוסט-מטריאליסטית" איננו בחלוקה שוויונית פחות או יותר של הכנסה ועושר דווקא, אלא בסביבה החברתית, המשפטית והמרחבית המעוצבת באופן שתשדר ותחזק את הסטטוס השווה של כלל האזרחים, שתבטיח את יכולתם להיות חלק ממערכות יחסים סימטריים ולהשתתף בפעילויות בעלות משמעות, ושתבטא ותעצים את רגשי השייכות והבעלות שלהם.